

організувала випуск польових газет, готувала вистави, виголошувала доповіді, проводила читання, започаткувала ясла для сільських дітей тощо. Про свою роботу студентство звітувало на загальних зборах працівників радгоспів, після чого кожний студент одержав характеристику про проведення виробничої й громадсько-політичної роботи [27, 373–374].

Молодь Київського російського педтехнікуму видавала стінгазети, організувала виступи («VI з'їзд Рад», «Єдиний сільгосподаток», «Організація бригад» та ін.), проводила культосвітню роботу під час обідніх перерв [26, 5].

Через певні обставини, зокрема з огляду на погану організацію, у багатьох випадках завдання практики не виконували в повному обсязі. Наприклад, у Волинському ІНО в 1929/1930 н. р. на випускних курсах агропрактику виконали на 50 %, на інших курсах – на 30 % [42, 8].

Отже, одним із важливих елементів навчального процесу в педагогічних навчальних закладах Правобережжя було проведення сільськогосподарської практики, у ході якої студентство в допоміжних господарствах вишів, колгоспах і радгоспах регіону демонструвало вміння застосовувати опановані знання, допомагало селянам у проведенні весняної посівної кампанії тощо.

1. Дем'яненко Н. М. Загальнопедагогічна підготовка вчителів в Україні (XIX – перша третина XX ст.) : монографія / Н. М. Дем'яненко. – К. : ІЗМН, 1998. – 328 с.
2. Дем'яненко Н. Педагогічна парадигма вищої школи України: генеза й еволюція / Н. Дем'яненко // Філософія освіти : наук. журн. – К. : Ін-т вищ. освіти АПН України, 2006. – № 2 (4). – С. 256–265.
3. Ясницький Г. І. Розвиток народної освіти на Україні (1921–1932 рр.) / Г. І. Ясницький. – К. : вид-во Київ. ун-ту, 1965. – 256 с.
4. Суровий А. Ф. Технікуми Поділля в 1920-х роках / А. Ф. Суровий // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2009. – Т. 14. – С. 147–171.
5. Гринько А. І. Вищі навчальні заклади Хмельниччини в роки голодомору 1932–1933 рр. / А. І. Гринько // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2007. – Т. 9. – С. 287–300.
6. Вища школа Української РСР за 50 років / [кер. авт. кол., відп. ред. В. І. Пічов]. – К. : Київ. держ. ун-т ім. Т. Г. Шевченка, 1967. – 395 с.
7. Державний архів м. Києва. – Ф. Р. 346. – Оп. 1. – Спр. 2.
8. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). – Ф. 166. – Оп. 11. – Спр. 148.
9. Там само. – Оп. 10. – Спр. 1490.
10. Там само. – Оп. 9. – Спр. 1794.
11. Строкатів З. Сільське господарство в інститутах народної освіти / З. Строкатів // Записки Ніжинського інституту народної освіти / [гол. ред. М. Петровський]. – Ніжин, 1930. – Кн. X. – С. 211–222.
12. Зотін М. Педагогічна освіта на Україні / М. Зотін. – Харків : Держ. вид-во Укр., 1926. – 216 с.
13. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 5. – Спр. 289.
14. Гринюк. До виробничої ІСВ / Гринюк // За комуністичні кадри. – К., 1931. – 20 березня. – № 13 (28). – С. 1.
15. Державний архів Хмельницької області. – Ф. Р. 302. – Оп. 1. – Спр. 400.
16. Там само. – Спр. 564.
17. Там само. – Спр. 601.

18. Там само. – Спр. 710.
19. Там само. – Спр. 721.
20. Державний архів Житомирської області. – Ф. Р. 344. – Оп. 1. – Спр. 132.
21. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 10. – Спр. 1488.
22. Там само. – Оп. 6. – Спр. 207.
23. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2930.
24. Державний архів Черкаської області. – Ф. Р. 193. – Оп. 1. – Спр. 2.
25. Держархів Хмельницької обл. – Ф. Р. 300. – Оп. 2. – Спр. 11.
26. Держархів міста Києва. – Ф. Р. 359. – Оп. 1. – Спр. 11.
27. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 10. – Спр. 1546.
28. Там само. – Спр. 807.
29. Подобед О. А. Андрій Малишко – знаменитий випускник Київського інституту соціального виховання / О. А. Подобед // Гілея: науковий вісник : зб. наук. пр. – К. : ВІР УАН, 2012. – Вип. 64 (9). – С. 64–69.
30. Виробнича й педагогічна практика в ІНО // За комуністичні кадри. – К., 1931. – 20 березня. – № 13 (28). – С. 1.
31. Держархів Хмельницької обл. – Ф. Р. 302. – Оп. 1. – Спр. 1385.
32. Там само. – Спр. 1631.
33. Там само. – Спр. 1841.
34. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 9. – Спр. 1800.
35. Державний архів Вінницької області. – Ф. П. 136. – Оп. 6. – Спр. 20.
36. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 9. – Спр. 1783.
37. Там само. – Оп. 6. – Спр. 415.
38. Держархів міста Києва. – Ф. Р. 359. – Оп. 1. – Спр. 43.
39. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 10. – Спр. 1495.
40. Держархів Вінницької обл. – Ф. П. 249. – Оп. 1. – Спр. 15.
41. Там само. – Ф. П. 29. – Оп. 1. – Спр. 620.
42. Держархів Житомирської обл. – Ф. П. 211. – Оп. 1. – Спр. 35.

І. С. Корицький

ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ XIX СТ.

Статтю присвячено аналізу основних передумов виникнення сільськогосподарської кооперації на Півдні України наприкінці XIX ст. У роботі схарактеризовано весь комплекс чинників становлення кооперації в аграрному секторі.

Ключові слова: сільськогосподарська кооперація, кооперативний рух, артель.

The present article is dedicated to the analysis of the main preconditions of agricultural cooperation arising in the South of Ukraine at the end of the XIXth century. It contains the description of complete complex of the factors of cooperation formation in agricultural sector.

Key words: agricultural cooperation, cooperative motion, artel.

Актуальність теми дослідження зумовлена насамперед непростим економічним розвитком сучасної України, пошуком нових шляхів і моделей реформування української економіки в цілому та її аграрного сектору зокрема.

Одним із можливих варіантів розв'язання багатьох соціально-економічних проблем сучасного українського села може стати практичний досвід і

теоретичні напрацювання перших сподвижників української кооперативної справи XIX ст. Вивчення різних аспектів розвитку сільськогосподарської кооперації на Півдні України наприкінці XIX ст. може допомогти уникнути багатьох помилок у реформуванні сучасного кооперативного сектору.

Мета статті полягає в дослідженні передумов виникнення й розвитку сільськогосподарської кооперації на Півдні України наприкінці XIX ст.

Порушена тема частково висвітлена в працях таких учених, як М. В. Аліман, С. Г. Бабенко, С. Д. Гелей, В. І. Марочко, А. Фаресов, Л. М. Божко, Ю. Павликовський та ін., які досліджували історію розвитку кооперативної справи, діяльність окремих теоретиків і практиків української кооперації. Проте спроба системного розгляду всього комплексу передумов становлення сільськогосподарської кооперації на Півдні України зроблена в пропонованій статті вперше.

Для початку слід звернути увагу на існування двох поглядів стосовно процесу формування української кооперації, зокрема сільськогосподарської. Згідно з першим, кооперація має давні традиції й сягає своїм корінням у глибоке минуле. Так, відомий український кооператор М. В. Левитський прирівнював історію кооперації до історії всього людства [1] і вважав спроби стародавніх людей об'єднатися для боротьби проти спільного ворога або для спільної праці природним прообразом кооперативного об'єднання [2].

Деякі дослідники зачатки української кооперації знаходять ще в Київській Русі, а вияви кооперативної справи – у громадській діяльності козацтва й економічному співробітництві чумаків [3, 47–48], а також у взаємодопомозі членів цехових організацій і православних братств [2].

За іншим підходом, до XIX ст. можна говорити лише про різні форми взаємодопомоги в суспільному житті, що не стосуються кооперативної діяльності [4, 18–19]. Кооперація як така на українських землях виникла тільки в другій половині XIX ст. під впливом соціально-економічних чинників. Реальними попередниками сільськогосподарського кооперативного об'єднання можна вважати такі форми асоціацій селян, як толока й супряга, що організовували на короткий термін для проведення певного виду роботи, та артіль, створювану ще не на кооперативних засадах [5, 229].

Можливо, більш правильною буде компромісна позиція, відповідно до якої європейський практичний досвід кооперативної справи поєднався з традиційною віковою схильністю українців до взаємодопомоги в суспільному й економічному житті, з одного боку, та особливими соціально-економічними умовами, що сформувалися в другій половині XIX ст. на українських землях, з іншого боку. Саме ці умови варто вважати реальними передумовами виникнення й розвитку сільськогосподарської кооперації на Півдні України наприкінці XIX ст., що більш докладно характеризовані нижче.

У 80–90 роки XIX ст. остаточно утвердився капіталістичний лад в імперській економіці й відбувся прогрес практично в усіх галузях промисловості: розвивалося залізничне будівництво, металургійна та гірничодобувна промисловість,

зростала частка іноземного капіталу у вітчизняній економіці, велику роль почали відігравати міста й міське населення [6, 51].

Радикальні зміни охопили й аграрний сектор економіки. Селяни, які становили більшу частину населення Півдня України, були змушені пристосовуватися до нових умов господарювання. Землеробство поступово набувало товарного характеру, селян, попри їхню волю, утягували в ринкові відносини як виробників, продавців або покупців [3, 46]. Традиційні форми самоорганізації – толока, супряга, громада – усе ще відігравали певну роль в економічному житті найменш заможних селян, проте як учасники ринку ці структури були абсолютно неконкурентоспроможні [5, 235].

Найскладніше селянам було вийти з громади. Застаріла в економічному сенсі, але підтримувана адміністративним державним ресурсом, селянська громада стримувала радикальні зміни в способі сільськогосподарського виробництва, обмежувала самостійність і підприємницьку ініціативу селян [4, 14]. Незважаючи на всі державні заходи (заборона виходу з громади, наказ 1893 р.) зі збереження цієї рудиментної структури, нові реалії економічного життя, посилені потреби й бажання підвищити рівень життя змушували селян шукати нові форми самоорганізації [5, 235].

Наступним чинником виникнення й розвитку сільськогосподарської кооперації на Півдні України, безперечно, можна вважати катастрофічне малоземелля селян і їхнє майнове розшарування. На думку більшості дослідників, аграрна реформа 1961 р. не тільки не ліквідувала соціальні суперечності на селі, а й посилила їх. Більш як 200 тис. селян були обезземелені, понад 100 тис. – отримали мізерні земельні наділи [4, 10].

Усе більше селян, не маючи землі, вимушено шукали заробіток як наймана робоча сила [5, 212], при цьому реальна плата с/г працівникам ставала все меншою, а ціни на продукцію постійно зростали [6, 54]. Ті ж господарники, які володіли невеликим земельним наділом, програли конкурентну боротьбу з великими виробниками, оскільки не мали коштів на купівлю с/г машин, удосконалення агрокультурної техніки, тому фактично були беззахисні перед будь-якими форс-мажорними обставинами [7, 5]. Наприклад, 38 % селянських господарств Катеринославського повіту не мали плугів, а складні машини були взагалі недоступні; 37 % господарств на Півдні України були безкінними [4, 11].

Попри це життєздатність невеликих малоземельних селянських господарств в настільки важких економічних умовах була досить високою. Поставши перед дуже складними соціально-економічними умовами, українські хлібороби почали захищати свої інтереси всіма можливими способами: від зовсім радикальних методів (відмова від сплати податків, незаконне вирубування лісу) [4, 11] до абсолютно мирних й економічно доцільних (створення селянських артілей) [8, 11].

Також передумовою виникнення селянської кооперації на Півдні України варто назвати непродуктивну діяльність Поземельного банку і як результат – відсутність у селянина реальної

можливості отримати дешевий кредит на купівлю землі [9, 7]. Так, земля, куплена селянами за допомогою Катеринославської філії банку з 1883 р. до 1892 р., становила лише 2,9 % від площі всієї губернії, при цьому умови продажу були настільки важкими, що левову частку відданої в кредит землі банк виставляв незабаром на публічні торги, оскільки землероби виявлялися неплатоспроможними [10, 207]. Співпраця ж із приватними фінансово-кредитними структурами вганяла боржника в ще більшу кабалу, оскільки річні відсотки могли доходити до 100-200 % [11, 40].

До того ж, на відміну від представників національних меншин (німці-колоністи, поляки), українські хлібороби не мали жодних пільг для купівлі земельних ресурсів і користування ними [4, 9–10].

Серед чинників, що стимулювали виникнення кооперації на селі, була дуже активна, часом агресивна, а подекуди й незаконна економічна діяльність представників середнього торгово-посередницького бізнесу. Численні факти обману, обважування, фальсифікації й нечесної конкуренції [12, 284] не залишали селянам іншого виходу, окрім як згуртуватися в організаційно-господарській протидії приватним підприємцям.

Справжніми ударами долі й безпосереднім приводом до активізації кооперативного руху вважають голод 1891 і 1897 рр. [6, 53]. Від голоду 1891 р. досить серйозно постраждала Херсонська губернія (1892, 1893, 1894 рр. також були неврожайними), особливо села Федвар і Сеітово Олександрійського повіту [13, 153]. Селяни звернулися по організаційну допомогу до кооператора-початківця М. В. Левитського, унаслідок чого в 1894 р. була створена перша артіль у с. Федвар.

Підсумовуючи виклад, зазначимо, що до основних чинників становлення кооперації в українському селі XIX ст. належали: розвиток капіталістичних відносин в аграрному секторі, суперечлива фінансова політика держави, малоземелля й соціальне розшарування села [14, 3-3].

Також не варто забувати і про величезну роль підготовчої діяльності перших популяризаторів кооперативної ідеї в становленні української кооперативної справи – М. Драгоманова, І. Франка, С. Подолинського, які перенесли ідейний європейський досвід на український ґрунт [15, 6]; про піонерів українського кооперативного руху – Н. Балліна, В. Козлова, Н. Зібера, М. Левитського, що першими втілювали в життя нові ідеї [16, 196]; про загальний вагомий внесок української інтелігенції в становлення кооперації [17, 128], інтелігенції, яка була ініціатором, організатором, керівником та ідейним натхненником кооперативної справи.

Отже, серед основних передумов виникнення й розвитку сільськогосподарської кооперації на Півдні України наприкінці XIX ст. варто виокремлювати цілий комплекс соціально-економічних, політичних і психологічних чинників. Матеріали дослідження можуть бути використані під час розроблення тем з історії українського селянства в цілому та розвитку сільськогосподарської кооперації на Півдні України кінця XIX ст. зокрема.

2. Там само, № 144–145.

3. Аліман М. В. Історія споживчої кооперації України / М. В. Аліман, С. Г. Бабенко, С. Д. Гелей. – Львів, 1996. – С. 48–49.

4. Марочко В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.) / В. Марочко. – К.: МР. KotsPublishing, 1995. – 244 с.

5. Приймак О. М. Селянство Південної України: соціальна історія кінця XIX – початку XX століть / О. М. Приймак. – Запоріжжя: ЗНУ, 2012. – 458 с.

6. Височанський П. Начерк розвитку української споживчої кооперації: у 2-х ч. / П. Височанський. – Катеринослав: Книгоспілка, 1925. – С. 51.

7. Божко Л. М. Левитський як кооператор і його хліборобські спільки / Л. Божко. – Львів: З друкарні І. Айхельберґера і Сп., 1909. – 14 с.

8. Павликівський Ю. Микола Левитський. В 50-ліття його громадсько-кооперативної праці 1878–1928 / Ю. Павликівський. – Львів: [Б. в.], 1928. – С. 10.

9. Фаресов А. Народники и марксисты / А. Фаресов. – Санкт-Петербург: Тип-я М. Меркушева, 1899. – 56 с.

10. Праці науково-дослідної кафедри кооперації при Київському Кооперативному інституті ім. В. Я. Чубаря. – К., 1928. – Вип. 4. – С. 207–208.

11. З історії становлення кооперативного руху в Наддніпрянській Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) / І. А. Фареній; Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, Наук. т-во істориків-аграрників. – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2003. – 143 с.

12. Кооперативний рух у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX століття: монографія / І. А. Фареній; Ін-т історії НАН України. – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2008. – 432 с.

13. Хейсин М. Л. История кооперации в России. – Л., 1926. – С. 152.

14. ІР НБУВ. – Ф. 290. – № 2423.

15. Українські кооператори (історичні нариси). Кн. 1 / ред.: С. Гелей; Укоопспілка. – Л.: Коопосвіта, 1999. – 454 с.

16. Бабенко С. Г. Історія кооперативного руху: підручник для кооперативних вузів / С. Г. Бабенко, С. Д. Гелей, Я. А. Гончарук та ін. – Укоопспілка, Львівська комерційна академія. – Львів: Інститут українознавства НАНУ, 1995. – 410 с.

17. Про роль інтелігенції в становленні кооперативного руху у Наддніпрянській Україні (кінець XIX – початок XX ст.) / І. А. Фареній // Пробл. історії України XIX – початку XX ст. – 2004. – Вип. 8. – С. 128–134.

С. В. Корновенко

СЕЛЯНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ 1917 – 1921 РР.: ЛІКВІДАЦІЯ ПОМІЩИЦЬКОГО ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ В УКРАЇНІ*

У статті схарактеризовано ліквідацію поміщицького землеволодіння в Україні під час революції 1917 – 1921 рр. Обґрунтовано, що Українська революція 1917 – 1921 рр. мала селянський характер. З'ясовано, що учасники – антагоністи революції мали схожі погляди й підходи стосовно шляхів розв'язання тогочасних актуальних соціально-економічних і суспільно-політичних проблем. Однією з таких була ліквідація поміщицького землеволодіння. Зазначено, що більшовики, Н. Махно, П. Врангель обирали пріоритетним завданням у реалізації своїх аграрних програм ліквідацію поміщицького землеволодіння. Якщо радянська ліквідація поміщицького землеволодіння трансформувалася в одержавлення земель, то махновська й врангелівська – у передання землі селянам із легітимізацією цього процесу.

Ключові слова: Українська революція, селянська революція, поміщицьке землеволодіння, більшовики, Н. Махно, П. Врангель.

* Статтю написано згідно з держбюджетною темою «Селянство України за умов суспільно-політичних потрясінь та соціально-економічних трансформацій першої третини XX ст.» (номер державної реєстрації 0115U000636)